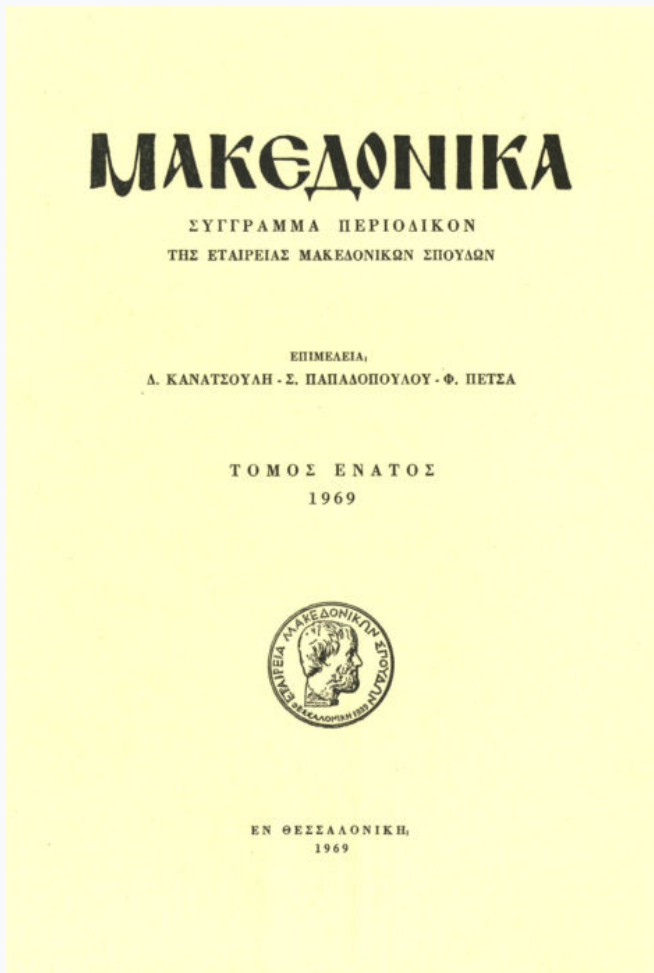

Μακεδονικά

Τόμ. 9 (1969)

Μ. Ι. Μανούσκα, Ανέκδοτα πατριαρχικά γράμματα (1547-1806) προς τους εν Βενετία μητροπολίτας Φιλαδελφείας και την Ορθόδοξον Ελληνικήν Αδελφότητα

Στέφανος Ι. Παπαδόπουλος

doi: [10.12681/makedonika.1062](https://doi.org/10.12681/makedonika.1062)

Copyright © 2015, Στέφανος Ι. Παπαδόπουλος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Παπαδόπουλος Σ. Ι. (1969). Μ. Ι. Μανούσκα, Ανέκδοτα πατριαρχικά γράμματα (1547-1806) προς τους εν Βενετία μητροπολίτας Φιλαδελφείας και την Ορθόδοξον Ελληνικήν Αδελφότητα. *Μακεδονικά*, 9, 362–366.
<https://doi.org/10.12681/makedonika.1062>

δονικού έλληνισμού. Τέλος, θά ήθελα νά τονίσω ότι άπ' όσο γνωρίζω, είναι ό πρώτος πανηγυρικός άπό τό βήμα του πανεπιστημίου τής μακεδονικής πρωτεύουσας με άντικείμενο τή νεότερη μακεδονική ιστορία.

Χ. Κ. ΠΑΠΑΣΤΑΘΗΣ

Μ. Ι. Μανούσακα, 'Ανέκδοτα πατριαρχικά γράμματα (1547-1806) πρός τούς έν Βενετία μητροπολίτας Φιλαδελφείας και τήν 'Ορθόδοξον 'Ελληνικήν 'Αδελφότητα, «Βιβλιοθήκη του 'Ελληνικού 'Ινστιτούτου Βενετίας Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών», άρ. 3, Βενετία 1968, 4ο, σελ. κδ' + 164 + πίν. έκτός κειμ. 22.

Είναι γνωστό ότι μιá άπό τις πιό σπουδαίες έλληνικές παροικίες του έξωτερικού κατά τήν τουρκοκρατία ήταν ή 'Ελληνική Κοινότητα τής Βενετίας. Οί 'Ελληνες τής Βενετίας κατόρθωσαν, ζώντας μέσα σε περιβάλλον σχετικής ελευθερίας και έντονης οικονομικής δραστηριότητας, νά αναπτύξουν και αυτοί έμπορικά ενδιαφέροντα και, σιγά σιγά, σχετικών πλούτου και εύμερίας. Παράλληλα, έχοντας τό πλεονέκτημα νά παρακολουθούν άπό κοντά τά πολιτιστικά ρεύματα τής Δυτικής Ευρώπης, ανέπτυξαν αξιόλογη πνευματική δράση, ή όποία δέ στάθηκε όφέλιμη μόνο γιά τά μέλη τής Κοινότητας, αλλά, όπως ξέρούμε όλοι, και γιά όλο τό 'Εθνος, τό όποιο επί αιώνες τροφοδοτήθηκε με λογής εκδόσεις και χρήσιμα γενικά βιβλία (έκκλησιαστικά, φιλολογικά κλπ.), τυπωμένα στή Βενετία.

'Η Κοινότητα αυτή όργανώθηκε σύντομα (άπό τό 1498 κίολας) σε συστηματικό όργανο, τήν 'Ελληνική 'Αδελφότητα, ή όποία κατήυθυε πολλές φορές τις ένέργειες τών 'Ελλήνων τής Βενετίας και επηρέαζε όπωσδήποτε τή στάση των άπέναντι οε κρίσιμα ζητήματα του Γένους και τής 'Ορθοδοξίας. Και μολονότι τά βενετικά Κρατικά 'Αρχεία άποτέλεσαν άντικείμενο έρευνας έδώ και πολλά χρόνια, τό συστηματικό 'Αρχείο τής ίδιας τής 'Αδελφότητας έμενε ως τά τελευταία χρόνια άνεκεμετάλλευτο. Μόνο ό 'Ιωάννης Βελοόδος, ό ιστορικός τής Κοινότητας, είχε χρησιμοποιήσει τήν πλούσια αυτή πηγή, αλλά ό καρπός τών έρευνών του παρουσιάστηκε τόν περασμένο αιώνα, πολύ πρίν γίνη συστηματική άνάδειξη στά βενετικά άρχεία και άρκετά χρόνια πρίν διαφωτιστούν σημαντικές πτυχές τής ελληνικής ιστορίας τής έποχής τής τουρκοκρατίας. Τελευταία δημοσιεύτηκαν σκόρπια μερικά έγγραφα, που άναφέρονταν σε ειδικότερες, μεμονωμένες περιπτώσεις.

Με τό καινούργιο βιβλίο του καθηγητού κ. Μανούσακα, σημερινού Διευθυντού του 'Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών — οτό όποιο περιήλθαν τό 'Αρχείο και κατά κάποιο τρόπο ή κληρονομιά τής 'Ελληνικής 'Αδελφότητας — έχουμε τήν πρώτη συστηματική παρουσίαση μιās μεγάλης σειράς εγγράφων του 'Αρχείου αυτού. Πρόκειται γιά τά πατριαρχικά έγγραφα που άναφέρονται στις σχέσεις τής Κοινότητας, τής όποίας προΐστατο ό έκείτοτε έπίσκοπος Φιλαδελφείας, και τών πατριαρχείων Κωνσταντινουπόλεως, 'Αλεξανδρείας και 'Ιεροσολύμων. Με τά γράμματα αυτά, που παρέμειναν ως τώρα άνέκδοτα, διαφωτίζεται μιá μεγάλη περίοδος δύομισι αιώνων περίπου. 'Εκδίδονται διπλωματικές σαράντα συνολικά έπίσημα πατριαρχικά έγγραφα, αλλά στήν ούσία παρουσιάζονται, στα σχόλια και στις ύποσημειώσεις, πολύ περισσότερα: όχι μόνο έλληνικά, αλλά και ίταλικά, τά όποια περιέχουν πληροφορίες γιά τά θέματα που θίγουν τά κύρια σαράντα. 'Από τά 40 εκδιδόμενα, τά 27 άνήκουν οε διαφόρους οικουμενικούς πατριάρχες, τά όκτώ στους πατριάρχες 'Αλεξανδρείας και τά ύπόλοιπα πέντε στους πατριάρχες τών 'Ιεροσολύμων. 'Εκτός άπό τά πατριαρχικά αυτά γράμματα, τά όποια συνδυάζονται με εκείνα που εκδόθηκαν άπό τό Βελοόδο, άναφέρονται άλλα έννέα, τά όποία ό εκδότης, κρίνοντας τα μικρότερης οημσίας, δέν τά εκδίδει, αλλά τά παρουσιάζει μόνο με μιá σύντομη περιγραφή τους (βλ. σ. ιθ', σημ. 1).

Τὰ τέσσερα πρῶτα ἀνήκουν στὸν οἰκουμενικὸ πατριάρχη Διονύσιο Β' (1546-1555). Εἶναι τοῦ Μαΐου καὶ τοῦ Δεκεμβρίου τοῦ 1547 (ἀριθ. 1, 2), τοῦ Ὀκτωβρίου τοῦ 1549 (ἀριθ. 3) καὶ τοῦ Ἰανουαρίου τοῦ 1550 (ἀριθ. 4). Παραλήπτες τῶν γνωστοί Ἕλληνες τῆς Βενετίας: Ὁ ἐφημέριος τοῦ ἑλληνικοῦ ναοῦ τῆς πόλης Ἀναστάσιος Πόρφυρος (ἀριθ. 1), ὁ γνωστός λόγιος κληρικός τοῦ 16ου αἰῶνα Μητροφάνης, μητροπολίτης Καισαρείας καὶ πατριαρχικός ἑξαρχος στὴ Βενετία καὶ τὴν Ἰταλία στὰ 1546-1549 (ἀριθ. 3), ἡ Ἀδελφότητα τῶν Ἑλλήνων τῆς Βενετίας (ἀριθ. 3) καὶ ὁ ἐφημέριος τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καὶ γνωστός καλλιγράφος καὶ κωδικογράφος Βασίλειος Βάρελης (ἀριθ. 4). Ἀπὸ τὶς πληροφορίες τῶν ἐγγράφων αὐτῶν καὶ ἀπὸ τὸν σχολιασμό τοῦ ἐκδότη ἄς σημειωθοῦν ἐδῶ τὰ νέα ἐξακριβωμένα στοιχεῖα γιὰ τὸ ταξίδι τοῦ Μητροφάνη στὴν Ἰταλία, ποῦ καθορίζεται τῶρα μὲ ἀκριβεῖς χρονολογίες καὶ μὲ σαφεῖς αἰτιολογίες (βλ. σ. 7-11), καὶ οἱ μαρτυρίες γιὰ τὶς προσπάθειες τῶν Ἑλλήνων νὰ οἰκοδομήσουν τὸ ναὸ τους (τοῦ Ἁγίου Γεωργίου), ὁ ὁποῖος ἄρχισε νὰ χτίζεται στὰ 1539 καὶ τελείωσε, ὕστερα ἀπὸ πολλὰς οἰκονομικὰς θυσίες, τὸ 1573, γιὰ νὰ ἀποτελέσῃ ἕναν ἀπὸ τοὺς μεγαλοπρεπέστερους ἑλληνικοὺς ναοὺς τοῦ ἐξωτερικοῦ.

Τὸ πέμπτο πατριαρχικὸ γράμμα ἀνήκει στὸν ἄλλοτε μητροπολίτη Καισαρείας Μητροφάνη Γ' (β' πατριαρχία του: 1579-1580) καὶ ἀπολύθηκε τὸν Ἰούνιο τοῦ 1580. Ἀναφέρεται σὲ ὑποχρεώσεις καὶ δικαιοδοσίες τοῦ ἀρχιεπισκόπου Φιλαδελφείας Γαβριὴλ Σεβήρου (1577-1616) καὶ οἱ τὴν ἰδρυση ἑλληνικοῦ ὀρθοδόξου ναοῦ στὸ βενετικὸ νησάκι Sant' Erasmo, ὅπου τὸ λοιμοκαθαρτήριο (τὸ λεγόμενον Nuovo Lazzaretto), ἀπ' ὅπου περνοῦσαν ὑποχρεωτικὰ πάρα πολλοὶ Ἕλληνες ποῦ ἔρχονταν πρὸς τὴ Βενετία ἀπὸ τὶς κτήσεις τῆς στὴν Ἑλλάδα.

Τὰ ἐπόμενα τέσσερα γράμματα εἶναι τοῦ μεγάλου οἰκουμενικοῦ πατριάρχη Ἱερεμία Β' τοῦ Τρανοῦ (1572-1579, 1580-1584, 1587-1595). Ἀναφέρονται στὴ σοβαρὴ θεολογικὴ διαμάχη ποῦ ξέσπασε στὴ Βενετία μεταξὺ τοῦ διακεκριμένου λογιῶν μητροπολίτη Κυθήρων Μαξιμου Μαργουνίου (1549-1602) καὶ τοῦ ἐπίσης σημαντικοῦ κληρικοῦ καὶ λογιῶν Γαβριὴλ Σεβήρου, ἀρχιεπισκόπου Φιλαδελφείας (ἀριθ. 6, 7, 8: Αὐγουστος, Νοέμβριος 1590, Ἰούλιος 1592), καὶ (ἀριθ. 9: Ἰούνιος 1594) στὴ μεγάλη οἰκονομικὴ ἐνίσχυση τῆς Ἑλληνικῆς Ἀδελφότητος πρὸς τὴ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ (στὴ σ. 31-32 δημοσιεύεται καὶ κατάλογος τῶν ὀνομάτων τῶν Ἑλλήνων — ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν — ποῦ πῆραν μέρος στὸν ἔρανο ὑπὲρ τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου).

Τὸ ὑπ' ἀριθ. 10 γράμμα (7 Ἰουνίου 1595) ἀνήκει σὲ ἄλλη ἐξέχουσα μορφή τῆς ἐκκλησιαστικῆς μας ἱστορίας, στὸν πατριάρχη Ἀλεξανδρείας Μελέτιο Α' τὸν Πηγᾶ (1590-1601). Ἀναφέρεται στὴν «ἐλεημοσύνη» τῶν Ἑλλήνων τῆς Βενετίας πρὸς τὸν πτωχὸ πατριαρχικὸ θρόνο Ἀλεξανδρείας.

Τὸ ὑπ' ἀριθ. 11 ἔγγραφο ἀνήκει στὸν οἰκουμενικὸ πατριάρχη Θεοφάνη Α', τὸν λεγόμενον Καρύκη (1596-1597) καὶ ἀπολύθηκε τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1597. Μὲ τὸ γράμμα αὐτὸ διαφωτίζονται ἱκανοποιητικὰ τὰ σχετικὰ μὲ τὸ πατριαρχεῖο στὰ σκοτεινὰ αὐτὰ χρόνια τῆς ἐκκλησιαστικῆς μας ἱστορίας. Ὁ ἐκδότης σχολιάζοντας τὰ περιστατικὰ ποῦ ὀδήγησαν στὴν προσωρινὴ ἀνάρρηση τοῦ Μελετίου Πηγᾶ στὸν οἰκουμενικὸ θρόνο ἀποδεικνύει ὅτι ὁ Κρητικὸς πατριάρχης Ἀλεξανδρείας δὲν ἀνέλαβε δυὸ φορές τὴν τοποτηρητεία τοῦ θρόνου Κωνσταντινουπόλεως — ὅπως νομίζαμε ἄς τῶρα — ἀλλὰ μιὰ μόνο φορά, ἀπὸ τὸν Μάρτιο ἢ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1597 ὡς τὸν Ἀπρίλιο τοῦ ἐπομένου χρόνου (βλ. σ. 38-39).

Τὰ ὑπ' ἀριθ. 12 καὶ 13 γράμματα ἀνήκουν στὸν οἰκουμενικὸ πατριάρχη Ματθαῖο Β' (1596, 1598-1602, 1603). Ἐκδόθηκαν τὸ πρῶτο τὸν Ἰούνιο καὶ τὸ δεύτερο τὸν Αὐγουστο τοῦ 1599. Ἐνδιαφέρουσες εἶναι οἱ πληροφορίες ποῦ περιέχουν γιὰ τὴν ἀνοικοδόμηση τοῦ νέου πατριαρχείου στὴν Κωνσταντινούπολη, ποῦ πραγματοποιήθηκε πρὶν ἀπὸ τὸν Ἰούλιο τοῦ 1599 στὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, στὸ Φανάρι, ὅπου βρίσκεται καὶ σήμερα. Στὴν οἰκοδόμηση τῆς νέας ἑδρας τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχη καὶ στὸν ἐφοδιασμό τῆς

μέ πολύτιμα ἄμφια καί ἐκκλησιαστικά βιβλία οὐμβάλλουν — ὅπως δείχνουν τὰ δύο αὐτὰ ἔγγραφα — καί οἱ Ἕλληνες τῆς Βενετίας μέ πρωτοστάτη πάντοτε τὸν ἀρχιεπίσκοπό τους Γαβριήλ Σεβήρο.

Τὰ ὑπ' ἀριθ. 14, 15 καί 16 ἔγγραφα ἀνήκουν στὸν οἰκουμενικό πατριάρχη Ραφαήλ Β' (1603-1607) καί ἀπολύθηκαν τὸν Ἰούλιο τοῦ 1603 (ἀριθ. 14), τὸν Φεβρουάριο καί τὸν Μάιο τοῦ 1604 (15,16). Τὸ πρῶτο ἀναφέρεται στὴν κινητὴ περιουσία τοῦ ἐπισκόπου Κυθῆρων Μαξίμου Μαργουνίου καί τὸ ἄλλο στὴ συμβολὴ τῶν Ἑλλήνων τῆς Βενετίας στὸν καλλωπισμὸ τοῦ νέου οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου. Τὸ ἐπόμενο ἔγγραφο (ἀριθ. 16) ἀναφέρεται σὲ ἀτομικὴ ὑπόθεση οικονομικοῦ ἐνδιαφέροντος.

Τὸ ὑπ' ἀριθ. 17 πατριαρχικὸ γράμμα ἀνήκει στὸν Νεόφυτο Β', πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως στὰ 1602-1603 καί 1607-1612. Ἀπολύθηκε τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1609 καί ἀναφέρεται σὲ γνωστὰ πρόσωπα τῆς Ἑλληνικῆς Ἀδελφότητος τῆς Βενετίας, ἀπὸ τὰ ὅποια τὸ πιὸ σημαντικό ἴσως εἶναι ὁ Κωνσταντῖνος Ποστέλνικος (ἢ Ποστόλικος), ὁ ὁποῖος εἶπαιζε πρωταρχικὸ ρόλο στὶς συνηνοήσεις τοῦ μητροπολίτη Τρίκης Διονυσίου Φιλοσόφου μέ τοὺς Ἰσπανοὺς κατὰ τὶς προετοιμασίες τῶν ἐπαναστάσεων στὴ Θεσσαλία καί τὴν Ἡπειρο (1601,1611).

Στὸν οἰκουμενικό πατριάρχη Κύριλλο Α' τὸν Λούκαρη ἀνήκουν τὰ ἐπόμενα δύο γράμματα (Μάρτιος καί Ἰούλιος 1622), τὰ ὅποια ἀναφέρονται σὲ ζητήματα μελῶν τῆς Κοινοτήτος τῆς Βενετίας, ἀπὸ τὰ ὅποια τὸ ἓνα, ὁ Μάρκος Λιασῆς, χρημάτισε ἐφημέριος τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησίας τῆς Πόλεως καί ἀργότερα (1618) καί τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῆς Βενετίας. Ὁ ἐκδότης παρουσιάζει, σχολιάζοντας τὸ δεύτερο γράμμα τοῦ Λούκαρη, τὰ στοιχεῖα πού συγκέντρωσε γιὰ τὴ διένεξη τοῦ Λιασῆ μέ τὸν ζήτησκόπο Φιλαδελφείας Θεοφάνη Ξανάκη, πού τελικὰ ἔληξε μέ τὴ δικαίωση τοῦ ἐφημέριου (1629).

Τὰ ὑπ' ἀριθ. 20, 21 καί 22 ἔγγραφα εἶναι τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Ἰωαννικίου Β' (ἀριθ. 20: Ἰούνιος 1651, ἀριθ. 21: Δεκέμβριος 1653, ἀριθ. 22: 20 Ἀπριλίου 1655). Μέ τὸ πρῶτο — πού εἶναι συνοδικὸ χρυσόβουλλο γράμμα — ἀναφέρονται τὰ προνόμια τοῦ ἀρχιεπισκόπου Φιλαδελφείας, πού τότε ἦταν ὁ Ἀθανάσιος Βαλεριανός (1635-1656). Τὸ δεύτερο ἀναφέρεται σὲ μιὰ γνωστὴ μορφή τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Βενετίας, στὸν ἱερέα Ἀντώνιο Μπουμπούλη, ἐφημέριο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ἀπὸ τὸν Μάρτιο τοῦ 1649 καί συντάκτη καί ἐκδότη δημόδους στιχοιργήματος (ἀπὸ 532 δεκαπεντασύλλαβους ὁμοιοκατάληκτους στίχους) πού ἀναφέρεται στὸ μαρτύριο τοῦ Ἀθηναίου Μιχαὴλ Λίμπονα (ἐκδόθηκε τὸ 1681). Τὸ τρίτο γράμμα τοῦ Ἰωαννικίου Β' ἀναφέρεται σὲ μιὰν ἀπὸ τὶς πιὸ σημαντικὲς προσωπικότητες τῆς τουρκοκρατούμενης Ἑλλάδας, τὸν λόγιο καί πολιτικὸ Ἀλέξανδρο Μαυροκορδάτο (1641-1709). Ὁ ἐκδότης βρῖσκει εὐκαιρία, σχολιάζοντας τὸ ἔγγραφο αὐτό, νὰ ἀποσαφηνίσῃ πολλὰ βιογραφικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸν Μαυροκορδάτο, κυρίως γιὰ τὴν ἐποχὴ τῆς νεότητάς του καί τοῦ ταξιδιοῦ του στὴν Ἰταλία (βλ. τὶς σελ. 74-76).

Τὸ ὑπ' ἀριθ. 23 ἔγγραφο εἶναι γράμμα (τῆς 11ης Σεπτεμβρίου 1750) τοῦ πατριάρχου Ἱεροσολύμων Παρθενίου τοῦ λεγόμενου Γερῆνη (1737-1766), ἐνὸς ἀπὸ τοὺς πιὸ ἀξιόλογους πατρίρχες τοῦ ἱεροσολυμιτικοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου. Παρουσιάζονται στοιχεῖα γιὰ τὶς προσπάθειές του νὰ ἀνορθώσῃ τὰ οικονομικὰ τοῦ πατριαρχείου του καί νὰ προστατεύσῃ τὰ Ἱερὰ Προσκυνητὰ τοῦ Παναγίου Τάφου. Τοῦ ἴδιου πατριάρχου εἶναι καί τὰ ὑπ' ἀριθ. 26, 27 καί 28 ἔγγραφα (ἀριθ. 26: 5 Δεκεμβρίου 1762, ἀριθ. 27: 5 Φεβρουαρίου 1763, ἀριθ. 28: 5 Μαΐου 1764). Ἀναφέρονται στὶς συνδρομὲς τῶν Ἑλλήνων τῆς Βενετίας πρὸς τὸ πατριαρχεῖο, ἀλλὰ κυρίως στὴ γνωστὴ ὑπόθεση τῆς ἀναγνώρισης ὡς ἀρχιεπισκόπου Φιλαδελφείας τοῦ Γρηγορίου Φατσέα († 1768).

Γιὰ τὸν Φατσέα βρῖσκουμε περισσότερες πληροφορίες στὰ ἔγγραφα ὑπ' ἀριθ. 24 καί 25, πού ἀνήκουν στὸν οἰκουμενικό πατριάρχη Ἰωαννῆνιο Γ' Καρατζᾶ (1761-1763) ἔχουν καί τὰ δύο χρονολογία: 25 Ἀπριλίου 1762. Σχολιάζονται τὰ γεγονότα μέ βάση ἄλλα ἔγ-

γραφα τοῦ ἀρχιεπίου τῆς Ἀδελφότητος καὶ συμπληρώνονται ὅσα εἶχε κάνει γνωστά γιὰ τὸ πρόσωπο καὶ τὴ δραστηριότητα γενικὰ τοῦ Φατσέα ἢ σχετικὴ ἐργασία τοῦ Γεωργίου Πιλομίδη (βλ. «Θησαυρίσματα», τόμ. 4 (1967), σ. 85-113).

Τὸ ἔγγραφο ὑπ' ἀριθ. 29 εἶναι τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Γαβριὴλ Δ'. Ἀπολύθηκε στὶς 8 Δεκεμβρίου 1781 καὶ ἀποδέκτης του εἶναι ὁ ἄλλοτε ἀρχιεπίσκοπος Κεφαλληνίας καὶ Ζακύνθου (1759-1782) Σωφρόνιος Κουτούβαλης, ἀρχιεπίσκοπος Φιλαδελφείας στὰ 1782-1790. Ὁ ἐκδότης παρουσιάζει ὅσα στοιχεῖα ἀναφέρονται στὴν ἐκλογὴ του ὡς Φιλαδελφείας καὶ στὶς δυσκολίες ποῦ παρουσίασε ἡ ἐπικύρωση τῆς ἐκλογῆς του. Ἐνδιαφέρουσες εἶναι καὶ οἱ πληροφορίες γιὰ τὸν ρόλο ποῦ ἐπαιξε στὴν ὑπόθεση αὐτὴ καὶ ὁ Γεώργιος Κολόνας, γνωστός ἀπὸ τὴν κατασκοπευτικὴ του δράση κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς δράσης τοῦ Λάμπρου Κατσώνη καὶ τὸν Ρώσων στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο (βλ. σ. 98-99, 104-105, 118-119, 122).

Στὸν ἴδιο πατριάρχου Γαβριὴλ Δ' ἀνήκουν καὶ τὰ ὑπ' ἀριθ. 32, 33 καὶ 34 ἔγγραφα (25 Ἰανουαρίου, 27 Φεβρουαρίου καὶ 22 Νοεμβρίου 1782). Τὸ πρῶτο ἀναφέρεται στὴν ἐκλογὴ διαδόχου τοῦ Κουτούβαλη στὰ Ἐπτάνησα, ἀπ' ὅπου, καθὼς εἶπαμε, προήχθη αὐτὸς σὲ ἀρχιεπίσκοπο Φιλαδελφείας. Τὰ ἄλλα δύο ἀναφέρονται στὴν προστασία νεαρῶν Ἑλλήνων σπουδαστῶν ποῦ στάλθηκαν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα στὴν Ἰταλία γιὰ σπουδὲς στὸ πανεπιστήμιο τῆς Πάδοβας.

Ὁ Γεώργιος Κολόνας ἐμφανίζεται καὶ σὲ ἓνα ἀκόμη ἔγγραφο, στὸ γράμμα τοῦ πατριάρχου Ἀλεξανδρείας Κυπριανοῦ (ἀριθ. 35, τῆς 16ης Φεβρουαρίου 1783), τοῦ ὁποῖο ἀποτελεῖ καὶ τὸν ἐπίσημο ἀντιπρόσωπο γιὰ τὴ συλλογὴ τῶν εἰσφορῶν τῶν Ἑλλήνων τῆς Βενετίας ὑπὲρ τοῦ πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας.

Διάδοχος τοῦ Κυπριανοῦ στὸν ἴδιο θρόνο ἦταν ὁ λόγιος καὶ δραστήριος Γεράσιμος Γ', ὁ λεγόμενος Γημάρης (1783-1788). Σ' αὐτὸν ἀνήκουν τὰ ἐπόμενα δύο ἔγγραφα (ἀριθ. 36 καὶ 37 : 23 Νοεμβρίου 1784), στὰ σχόλια τῶν ὁποίων ὁ ἐκδότης παρουσιάζει μαρτυρίες γιὰ τὴ δικαιολογημένη δυσπιστία τῆς Ἀδελφότητος πρὸς τὸ πρόσωπο τοῦ Κολόνα (ἀριθ. 36) καὶ γιὰ τὴν ἀποστολὴ τῶν εἰσφορῶν τῆς Κοινότητος ὑπὲρ τοῦ πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας (ἀριθ. 36, 37).

Μὲ τὸ ὑπ' ἀριθ. 38 πατριαρχικὸ γράμμα—ποῦ ἀνήκει στὸν πατριάρχου Ἀλεξανδρείας Παρθένιο Γ', τὸν λεγόμενο Παγκώστα (1788-1805), καὶ ἀπολύθηκε στὶς 5 Ἀπριλίου 1790—ἀναγγέλλεται μὲ μετριοφροσύνη καὶ χωρὶς οἰκονομικὲς ἀπαιτήσεις ἡ ἐκλογὴ καὶ ἐνθρόνισις τοῦ πατριάρχου αὐτοῦ, ὡς διαδόχου τοῦ Γερασίμου Γ'.

Ἡ ὑπόθεση τῆς ἐκλογῆς τοῦ Λευκαδίτη Ἱερομονάχου Γερασίμου Ζυγούρα (1736 ci.-1820) ὡς ἀρχιεπισκόπου Φιλαδελφείας καὶ οἱ δυσκολίες ποῦ παρουσιάστηκαν κατὰ τὴν ἐπικύρωσιν τῆς ἀπασχολεῖ τὸ ὑπ' ἀριθ. 39 ἔγγραφο. Ἀνήκει στὸν πατριάρχου Ἱεροσολύμων Ἄνθιμο (1788-1808), ἐκδόθηκε στὶς 23 Ἰουνίου 1793 καὶ ἀποτελεῖ διαβεβαίωση τοῦ πρωθιεράρχου γιὰ τὴν ὑποστήριξιν ποῦ θὰ προσφέρῃ στὸν Ζυγούρα κατὰ τὴ διαδικασία τῆς ἐπικύρωσης τῆς ἐκλογῆς του.

Τὸ τελευταῖο ἔγγραφο τῆς συλλογῆς ἀπολύθηκε στὶς 28 Σεπτεμβρίου 1806 ἀπὸ τὸν πατριάρχου Ἀλεξανδρείας Θεόφιλο Γ' (1805-1825), πρόσωπο γνωστὸ γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἀλλὰ καὶ τὴν ἐθνικὴ του δράση. Ὁ Θεόφιλος στέλνει ἐπίτροπο τὸν στὴ Βενετία τὸν ἀρχιμανδρίτη Διονύσιο, ὁ ὁποῖος θὰ ἐπιδιώξῃ θὰ εἰσπράξῃ γιὰ λογαριασμό τοῦ πατριαρχείου παλιὲς εἰσφορὲς τῶν Ἑλλήνων ὑπὲρ τοῦ θρόνου Ἀλεξανδρείας. Εἶναι ἐνδεικτικὸ ὅτι ὁ Κολόνας, ποῦ, ὅπως εἶδαμε, εἶχε ἀναλάβει παλιότερα — παρὰ τὶς ἀντιρρήσεις τῆς Ἀδελφότητος — νὰ συλλέξῃ τὰ ποσὰ γιὰ τὸ πατριαρχεῖο, ἐμφανίζεται ἀπὸ τὶς μαρτυρίες τῶν ἐγγράφων αὐτῶν ὡς πρόσωπο ἀναξιόπιστο· φαίνεται ὅτι τελικὰ τὰ χρήματα ποῦ εἶχαν συγκεντρωθῆ δὲν ἔφθασαν στὸν προορισμό τους. Ὁ ἐκδότης, σχολιάζοντας τὸ γράμμα, παρατηρεῖ χαρακτηριστικὰ ὅτι καὶ μὲ τὴν ἐκκλιση αὐτὴ τὸ πατριαρχεῖο δὲν θὰ εἶχε πιά νὰ ἐλπίζῃ — καθὼς δὲν θὰ μπορούσαν νὰ ἐλπίζουν καὶ τὰ ἄλλα ὀρθόδοξα πατριαρχεῖα τῆς Ἀνα-

τολής — στη θετική και πρόθυμη οικονομική συνδρομή της 'Ελληνικής 'Αδελφότητας : 'Η πτώση της Βενετικής Πολιτείας το 1797 είχε ως συνέπεια και την καταστροφή του μεγάλου πλούτου των 'Ελλήνων της Βενετίας.

'Η έκδοση των εγγράφων έγινε με τρόπο ύποδειγματικό: Προτάσσεται περίληψη του γράμματος, την οποία ακολουθεί λεπτομερής παλαιογραφική του περιγραφή. 'Ακολουθεί το κείμενο, το κριτικό υπόμνημα — όταν χρειάζεται — και τὰ σχόλια. Τὰ σχόλια ὁ κ. Μανούσακας βρίσκει τὴν εὐκαιρία νὰ παρουσιάσῃ ἀπὸ κάθε πλευρὰ τὸ θέμα στὸ ὁποῖο ἀναφέρεται τὸ πατριαρχικὸ ἔγγραφο, νὰ τὸ συμπληρώσῃ μετὰ τὴν ἐκδοσὴ ἄλλων εγγράφων (κυρίως ἀπὸ τὸ 'Αρχεῖο τῆς 'Αδελφότητος), νὰ διαφωτίσῃ κάθε ἀσάφεια πὺ ἀφῆνει ὁ πατριαρχικὸς γραμματέας. Μὲ τὶς σημειώσεις πὺ ἀκολουθοῦν τὰ σχόλια δίδεται ὅλη ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία, ἡ ὁποία συνδυάζεται μετὰ νέα, ἀνέκδοτα καὶ πάλι, στοιχεῖα ἀπὸ τὰ 'Αρχεῖα τῆς 'Αδελφότητος. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ὁ ἐκδότης προσφέρει κάθε γράμμα τῆς συλλογῆς σὲ ξεχωριστὴ ἐνότητα, πλήρη ἀπὸ ἀποψη παλαιογραφικὴ, ἱστορικὴ, βιβλιογραφικὴ κλπ. 'Ο συνδυασμὸς πάλι ὄλων τῶν πατριαρχικῶν γραμμάτων, πὺ μετὰ παραπομπῆς καὶ συγκρίσεις δέονται μετὰξὺ τους, προσφέρει, μετὰ ἀπαράμιλλη μεθοδικότητα, ἐνιαία τὴν εἰκόνα τῆς ἱστορίας τῆς Κοινότητος ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 16ου ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰῶνα. 'Αλλὰ τὸ τοπικὸ πλαίσιο, ὅπου κινεῖται ὁ κ. Μανούσακας εἶναι ἐξ ἴσου μεγάλο, ὅπως καὶ τὸ χρονικὸ: 'Ο ἀναγνώστης τοῦ βιβλίου δὲν θὰ βρῇ πληροφορίες μόνο γιὰ τοὺς 'Ελληνες τῆς Βενετίας, ἀλλὰ καὶ γιὰ πρόσωπα (λογίους, ἐκκλησιαστικούς, ἐμπόρους κλπ.) πὺ ἔδρασαν ποικιλοτρόπως στὴν ἴδια χρονικὴ περίοδο στὴν ὑπόλοιπὴ 'Ιταλία, τὴν 'Ελλάδα καὶ ἄλλα κέντρα τοῦ ὀρθόδοξου 'Ελληνισμοῦ.

'Η έκδοση συνοδεύεται ἀπὸ λεπτομερῆ εὑρετήρια (σ. 137-152), ἰταλικὴ περίληψη τοῦ ἔργου (σ. 155-164) καὶ 22 πίνακες ἐκτὸς κειμένου, οἱ ὁποῖοι προσφέρουν χαρακτηριστικὰ δείγματα γραφῆς τῶν πατριαρχικῶν εγγράφων ἀπὸ τὸ 1547 ὡς τὸ 1806. Τέλος, ὁλοφάνερη εἶναι ἡ ἐπιμέλεια κατὰ τὴν ἐκτύπωση τοῦ βιβλίου: ἡ τυπογραφικὴ τὸ ἐμφάνιση εἶναι ἀνοχη καὶ, μπορεῖ κανεὶς νὰ πῇ, ἀσυνήθιστη γιὰ ἑλληνικὲς ἐκδόσεις.

'Ο τρόπος μετὰ ὁποῖο σύνθεσε καὶ αὐτὴ τὴν ἐργασία τοῦ ὁ κ. Μανούσακας, ἡ σαφήνεια καὶ προπόντων ἡ ἐμφανὴς μεθοδικότητά του θὰ ἀποτελέσουν ἀσφαλῶς ὑπόδειγμα σὲ ἄλλες ἀνάλογες ἐργασίες, ἰδιαίτερα σὲ ἐκδόσεις εγγράφων τῆς ἐποχῆς τῆς τουρκοκρατίας.

ΣΤΕΦ. Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

'Αποστ. Ε. Βακαλοπούλου, 'Ιστορία της Μακεδονίας (1354-1833), Θεσσαλονίκη 1969, 8ο, σελ. κ' + 715.

Δὲν εἶναι πρώτη φορά πὺ ὁ καθηγητὴς κ. Α.Ε. Βακαλόπουλος ἀσχολεῖται μετὰ τὴν ἱστορία τῆς Μακεδονίας. Πάνω ἀπὸ τριάντα μονογραφίες ἔχει ἀφιερώσει σὲ θέματα τῆς τοπογραφίας, τῆς ἱστορίας καὶ τῆς ἐκκλησίας τῆς Θεσσαλονίκης, τῆς Θάσου, τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας καὶ ἄλλων μακεδονικῶν περιοχῶν. Μὲ τὴν ἐκδοσὴ ὅμως τῆς συνθετικῆς ἐργασίας, πὺ παρουσιάζω ἐδῶ συνοπτικὰ, ὁ συγγρ. προσφέρει στὴ Βόρειο 'Ελλάδα τὸ συστηματικὸ καὶ βασικὸ ἱστορικὸ τῆς ἐγχειρίδιο. 'Όσα γράφθηκαν ὡς τώρα — ἀπὸ τὸν ἴδιο ἢ ἀπὸ ἄλλους, 'Ελληνες καὶ ξένους ἱστορικούς — γιὰ τὴν τουρκοκρατούμενη Μακεδονία οὐγκωνεῦνται μετὰ στὸ ὀγκῶδες αὐτὸ βιβλίο (πὺ ξεπερνᾷ τὶς ἐφτακόσιες σελίδες), ἀφοῦ πρῶτα περάσουν ἀπὸ τὸν ἀπαραίτητο ἱστορικὸ ἔλεγχο. 'Αλλὰ καὶ νέα στοιχεῖα προσάγονται, τὰ ὁποῖα ὁ συγγρ. ἀντλήσει μεθοδικὰ ἀπὸ παραγνωρισμένες καὶ ἀνεκμετάλλευτες πηγές, καθὼς ἐπίσης καὶ ἀπὸ ἀνέκδοτες ἀρχειακὲς μαρτυρίες ἑλληνικῶν, αὐστριακῶν, γαλλικῶν καὶ βενετικῶν ἀρχείων.

'Η ἐργασία ἀπλώνεται σὲ μιὰ χρονικὴ ἔκταση πέντε περίπου αἰῶνων. Τὰ τυπικὰ χρο-